

Tsensuurist ja tühistamisest

Olin ammu lubanud pidada ettekande sellest, kas Eesti kirjanduses on tühistamist ja tsensuuri,¹ kui teema muutus ootamatult päevakajaliseks. Märtsikuus tuli mitmel pool jutuks tuntud kirjandusteoste uustrükkide ümberkirjutamine: Tauno Vahter võttis sõna kultuurilehes Sirp,² Vikerraadios vestlesid Maarja Vaino juhatusel Indrek Koff ja Krista Kaer.³ Ilmus ka ajalehenupuke Agatha Christie uustrükkide ümbersõnastamise kohta,⁴ nii nagu neid on varem ilmunud teiste autorite teoste kohta.

Vahter, Koff ja Kaer kui kirjanduse vahendajad (kirjastajad, tõlkijad) rääkisid tsenseerivast toimetamisest kui piiritagusest veidrusest, mis ei ole esialgu Eestisse jõudnud ja loodetavasti ei jõuagi. See suguse nüüdistsensuuri ideoloogiliseks lätteks peetakse n-ö poliitilist korrektust või *woke*-ideoloogiat, ülevõimendatud soovi hoiduda kedagi solvamast, eriti ühiskondlikke vähemusgruppe. See võib kaasa tuua ka terve teose või kogu autori loomingu taunimise ehk **tühistamise**, vahel hoopiski tekstivälistel põhjustel, kui autor on käitunud halva inimesena. Iroo-

niliselt tsiteerisid arutlejad terminoloogiat, nagu *sensitivity reader* või *sensitivity editor* (ingl 'tundlik lugeja' või 'tundlikkus-toimetaja') ehk eraldi toimetaja, kes peaks kontrollima, kuidas kirjandusteoses tundlike teemadega ümber käiakse, ja *inclusive language* ('hõlmav keelekasutus'), mis väldib potentsiaalselt solvavaid väljendusi. See toob meelde George Orwelli düstopiast „1984” pärit uuskeele ja teeb seetõttu inimesed valvsaks. „Jaan Jõgever töötas 1892–1903 Tartus tundliku lugejana,” naljatas Mart Juur sotsiaalmeedias.

Ometi lahvatas kohe ka paar kohalikku skandaali. 11. aprillil jõudis meediasse Eesti Kirjanike Liidu meililistis alguse saanud arutelu selle üle, kas liidu maja seinalt Tallinnas Harju tänaval tuleks maha võtta Juhan Smuuli bareljeef;⁵ 21. aprillil toimus üldkogu, kus otsustati see esialgu siiski paika jätta. Küsimus oligi kirjaniku halvas käitumises (Smuul oli osalenud 1949. aasta küüditamises vara üleskirjutajana) ning algatusega rahulolematud inimesed kasutasid väljendit *Smuuli tühistamine*.⁶ Veidi piiratumas ringis levis liidu liikme Andres Aule pahameel selle üle, et ajakirjad Looming ja Vikerraadio keeldusid avaldamast mõnda tema luuletust. Need tekstid pani Aule märtsis-aprillis oma blogisse üles, kasutades kujunduses tsensuri templi kujutist ja kirju „Looming keeldus avaldamast”, „Vikerraadio keeldus avaldamast”.⁷

¹ Tekst põhineb osaliselt 14. aprillil 2023 Tartu Linnaraamatukogu 110. sünnipäeva kõnekoosolekul „Kultuur, identiteet, piirid” peetud ettekandel.

² T. Vahter, Kas sa „Džudokvääre” oled lugenud? – Sirp 3. III 2023, lk 26–27.

³ Loetud ja kirjutatud: Tsensuur kirjandusmaastikul. – Vikerraadio 11. III 2023. <https://vikerraadio.err.ee/1608897545/>

⁴ Palju võib?! Agatha Christie raamatuid kirjutatakse jälle ümber. – Postimees 27. III 2023.

⁵ L.-M. Jefimov, Erimeelsus kirjanike liidus. „Smuul oli kordades andekam kui need, kes praegu tema kuju mahavõtmist taotlevad”. – Eesti Päevaleht 11. IV 2023.

⁶ Nt E. Bahovski, Juhan Smuuli tühistamise Eesti ajaloo valguses. – Postimees 14. IV 2023.

⁷ Carmina non grata 30. III ja 6. IV 2023. <https://andres.aule.ee/>

Nii võibki küsida: kas praeguses Eestis tsenseeritakse ilukirjandustekste ja tühistatakse kirjanikke? Kui, siis mille alusel?

Olukorrast riigis

Sõna *tsenseerima* argise definitsiooni annab Sõnaveeb: „teksti, filmi vm kontrollivalt läbi vaatama”. Seda määratlust saaks täpsustada lõputult, aga olulisimaid kõhk-lusi tekitab see, kes on läbivaatav instants. Kui tsensuuriametit ega glavlitti ei ole, siis kas rohujuuretasandilt (nt sotsiaalmeediast) tulev algatus saab üldse kvalifitseeruda tsensuuriks? Vahel leitakse, et saab; selle kohta on kasutatud nimetust *horisontaalne tsensuur*. Argiarusaam kipub siiski tsensuuri pidama vertikaalseks, otsima võimupositsiooni. Vahter pakub oma artiklis üsna veenva vastuse: nüüdis-tsensuur sünnib siis, kui kokku saavad „suured erafirmad, raha ning kultuuri-radikaalid, kes muudavad originaalteksti omal initsiatiivil”. Huvitav on ka tema hinnang, et „keegi ei tundu olukorra üle olevat väga õnnelik”, ümberkirjutusi tehtavat justkui huupi ja igaks juhuks – äkki muidu ei osteta.

Olukorra pealiskaudseks kaardistamiseks tegin kiire küsitluse oma Facebooki-sõpradest kirjanike seas: küsisin, kas nad on viimastel aastatel tundnud, et nende tekste on toimetamise või avaldamise käigus koheldud viisil, mida nad tajuvad tsensuurina. Loomulikult ei kannata selle küsitluse metoodika mingit kriitikat, kuid vähemasti saadud punktiirsed rindeteated annavad rõõmustava vastuse: Eestis ilukirjandust avaldav kirjanik tsensuuri pigem kartma ei pea. Reageeris 24 inimest (kuigi kõik ei olnud kirjanikud) ja neist 15 andis vastuseks üsna kindla ei. Võib-olla ei ole Eesti raamatuturul lihtsalt mängus nii suurt raha, mis tekitaks korraliku spontaanse või igaks-juhuks-tsensuuri.

Samal ajal on „päris” tsensuuri piirid näiteks toimetamise või enesetsensuuriga kohati hajusad. Järgnevalt tulevadki jutuks olukorrad, mille puhul maksab kaaluda, kas juhtum on ehk tsensuurile juba ohtlikult lähedal. Kõigepealt vääri-ivad vaatlemist kindlast „ei-st” lahknevad vastused minu küsitluses. Kolm vastajat raporteeris probleeme seoses tõlgetega ehk kultuuri-piiride ületamisel, kusjuures nii lääne kui ka ida suunal. Maarja Kangro novelli vene tõlkes asendati roppused eufemistliku sõnaga „mljaa”; Anti Saare Pärdi-sarja lasteraamatust võeti samuti vene tõlkes välja suitsetav bussijuht ja ilma jalgadeta sõjaveteran; Mudlumi „Poola poiste” inglise tõlkest võttis tõlkija välja mõne juudi stereotüüpe kasutava koha, täpsemini kaks lauset: „Võib tunduda uskumatu, kuid toogi tohter oli juut ja kandis paksu kullast kaelaketti. Siin pole midagi tegemist rahvusliku kompleksi või väljamõeldisega, lihtsalt väga paljud arstid on juudi soost ja juudid armastavad kulda, see lihtsalt on nii midagi pole parata”⁸ ja samale mõttekägule tagasi viitava fraasi mõni lehekülj hiljem: „ta ei olnud juut, aga mine sa ka tea”.⁹

Need näited osutavad (peale Vene ajalookäsitluse eripärade) tüüpilistele tundlikele kohtadele: lastekirjandus, roppused, rahvusstereotüübid. Et tõrked tekkisid tõlkimisel, kinnitab samuti, et Eestis enamasti kirjaniku teksti sekkuma ei kiputa, kuid vaidlemist ja peenhäälestamist samadel teemadel võib ette tulla ka siin. Lastekirjandust piiratakse alati rohkem kui muud kirjandust; aastal 2015 korraldas Eesti Lastekirjanduse Keskus seminari „Lubatud ja keelatud lastekirjanduses”, mis näitab, et teema oli ka siis õhus. Eriti lastekirjandusse ei tahtvat mõni toimetaja

⁸ Mudlum, Poola poisid. Tallinn: Strata, 2019, lk 231.

⁹ Samas, lk 233.

lubada vängemat keelepruuki, kuid üks vastaja rääkis lisaks tuttavast, kelle ilukirjandustekstist ajakirjas Looming toimetati roppused välja. Mis veel Loomingust rääkida, kui isegi vabameelse reputatsiooniga Vikerkaar ei tahtnud mõne aasta eest arvustuse pealkirjas ära trükkida sõna *vitt*, vaid tähistas selle kolme punktiga (tekstis endas, samuti veebiversiooni pealkirjas on sõna välja kirjutatud).¹⁰

Rahvus- ja rassistereotüüpide teema tuli välja ka seoses enesetsensuuriga, mida mainis kolm vastajat, olgu naljatlevalt või siis tõsise ohuna, mida tuleb enda juures jälgida. Üks kasutas vastamisel kõnekujundina väljendit „geniaalne juudi nurga-advokaat” ja esitas kohe küsimuse, kas nii ikka võib. Teine ütles: „Neegrikuningad tsenseerin ise välja” (viide sõnaasendusele Astrid Lindgreni „Pipi Pikksukas”; *neegri*-küsimusest allpool lähemalt). Sama autor seadis retrospektiivis kahtluse alla oma valiku kasutada lasteraamatus negatiivse tegelase iseloomustamiseks sõna *paks*.

Viis vastajat raporteeris tsensuurist seoses meedias avaldamiseks mõeldud arvamusalgudega, mis on omaette põnev teema, aga ei puutu õieti ilukirjandusse. Nagu üks vastanu eraldi märkis: niisugusel juhul tuleb avaldada raamat, kuhu võid igal juhul sisse panna, mida tahad. Nõnda ei tundu tsensuur päris radikaalne, pigem võiks seda iseloomustada kui lahkarvamust toimetusega.

Kuidas on aga lood uustrükkidega, mis ongi välismaiste tsensuuriskandajate keskpunktis, kuna seal on olemas n-õ kõva tõendus, et varem on tekst olnud teistsugune? Uustrükkide keeleline kõpitsemine kuulub samuti normaalse toime-

tamistegevuse juurde. Eesti kontekstis aktsepteeritakse ka sisulisi muutusi, aga enamasti arusaamisega, et parandatakse nõukogude aja ideoloogilisi vigu, avaldatakse nudituna väljaantud tekste nende „õigel” kujul. Kuulus näide on Mats Traadi romaani „Karukell, kurvameelsuse rohi” 1990. aasta trükk, kuhu lisati 1982. aasta trükist ideoloogilistel kaalutlustel välja võetud osad.¹¹ Sama on tehtud ka suurema ajavahega: 2018. aastal anti uuesti välja Silver Anniko 1979. aastal ilmunud romaan „Rusikad”. Selle lähem vaatlus näitab aga, et kaotsi on läinud ka hulk muud laadi toimetajaparandusi.¹² Mis on teksti õige kuju, polegi nii selge.

Veel põnevam juhtum on Ellen Niidu „Pille-Riini lood” (1963), mida kirjaniku tütar Maarja Undusk meenutab ka oma hiljutises raamatus. 2003. aasta väljaandes tehti autori soovil just riigikorra vahetumisega seonduvaid muudatusi, näiteks jäeti välja maiparaadi ja punalipu teemalised jutud; parandati ka pisemaid asju, näiteks asendati sukad sukklükkestega. Üks eriti kõneainet pakkunud muutus on pildiline: vana väljaande tagakaanel lehvib Pika Hermannini tornis punalipp, uustrükis on kasutatud Vive Tolli algupärast kujundust, aga lipp värvitud sinimustvalgeks. Unduski meelest ei ole seda tüüpi muudatused õigustatud:

Mingem tagasi Pille-Riini rahakassa juurde raamatu esimeses loos. Kassasse kogus Pille-Riin viiekopikasi münte, mis olid suured-rasked rahad. Võib-olla tulnuks pärast Eesti taasiseseisvumist asendada kopikad sentidega? Milline laps aga koguks viiesendiseid münte?! Sinimustvalge lipp raamatu

¹⁰ P. Karro, Laku v...u, Nihilist! – Vikerkaar 2018, nr 1–2, lk 207–211; vrd <https://www.vikerkaar.ee/archives/22517>

¹¹ Vt M. Jõgi, Tsensuri tööd tuleb austada! – Keel ja Kirjandus 1991, nr 5, lk 310–312.

¹² Vt J. Ross, Osta „Rusikad” ja sa ei saa nõukogude tsensuurist just eriti palju teada! – Vikerkaar 2019, nr 6, lk 45–59.

tagakaanel aga justkui eeldaks Eesti või euromüntide kogumist?¹³

Seetõttu on tema eestvõttel 2013. aasta trükis suur osa neist muudatustest tagasi võetud. Selle väljaande tagakaanel tornis lippu ei olegi. Autor oli ka 2013. aastal elus, kuid olla tõrksalt tütre soovitustele allunud.

Niisiis on teksti muudetud, kusjuures mitte algset käsikirja taastamiseks, ja just nimelt ideoloogilistel kaalutlustel. Kuid võtmeline on autori tahe või vähemasti muutustest teadlik olemine. Oma noorusloomingut toimetavad kirjanikud aeg-ajalt ikka. Kui publik muudatustega rahul ei ole, vaikitakse need enamasti taktitundeliselt maha ja loetakse edaspidigi varasemaid väljaandeid. Seda ei kiputa tajuma tsen-suurina.

Nn hõlmav keelekasutus, mis oma teatud vormides inspireerib teravat tsen-suuriteemalist ironiat, ei ole Eestis kuigi aktuaalne teema, muu hulgas küllap sellepärast, et keeles puudub grammatiline sugu – põhiline sõnavarast sügavam keelestruktuur, mida hõlmava keele eestkõnelejad reformida püüavad. Mingeid tsentraliseeritud juhtnöore, nagu Ameerika keeleteaduse seltsil,¹⁴ ei ole ja mõiste kohta pole juurdunud isegi eestikeelset püsitermin (kohata võib ka varianti *kaasav keel*). Pilguheit Eesti Keele Instituudi keelenõu logisse kinnitab, et kui aeg-ajalt küsitakse mõne üksiku sõna kohta, kas see on solvav, rõhutavad vastajad üldiselt seda, et solvang sünnib kontekstist, ja on tõrksad andma jah- või ei-vastust.¹⁵ Ilmselt

neist päringutest ongi ajendatud lühike programmiline tekst „Solvavast keelekasutusest” instituudi kodulehel, mis toob samuti esile, et solvangud ei sünni sõnadest, vaid mõtetest.¹⁶

Pigem tegelevad asjaga huvigrupid, kellel on enese avaliku keelelise tähistamise osas eelistusi. Neid koondab mingil määral portaali Feministiteerium, mille rõhuasetus on naiste õigustel, kuid tänapäeval käivad sellega enamasti kaasas ka vähemuste, näiteks seksuaalvähemuste ja puudega inimeste õigused. Feministiteeriumi tegija ja pikaajalise keeleteoimetaja kogemusega Aet Kuusik ütles, et portaalilis pööratakse hõlmavale keelekasutusele tähelepanu ja sel teemal on avaldatud paar lühemat arvamust, kuid tema ei soovi koostada selle valdkonna juhtnöore, kuna neid kiputakse võtma liiga universaalselt ja jäigalt.¹⁷ Ses osas, et soovitusi saab anda üksnes teatud kontekstis, kattub Feministiteeriumi seisukoht niisiis EKI omaga.

Sõnavarasse puutuvalt on ometi olemas selge esindusjuhtum, sõna *neeger*, mille stiiliregistri ja omal moel **lubatavuse** üle just eesti keeles arutatakse juba paarikümmend aastat. See sõna tuleb esile ka ilukirjanduse tsenseerimisest rääkides, nii maksab see eraldi vaatluse alla võtta.

Me peame rääkima neegrist

Vahter toob oma tsensuuriartiklis Eesti unikaalse ajaloolis-geograafilise positsiooni illustreerimiseks välja:

Kui nahavärvi asemel oleks teemaks näiteks midagi seoses Nõukogude minevikuga, siis saadaks palju paremini aru, kuigi vaevalt et alati üheselt. Kui autor oli KGB agent või kuulus

¹³ M. Undusk, Ellen Niit. Heleda mõtte laast. Tallinn: Tammerraamat, 2022, lk 358.

¹⁴ Vt Guidelines for inclusive language. – Linguistic Society of America. <https://www.linguisticsociety.org/resource/guidelines-inclusive-language>

¹⁵ Tänan Peeter Pälli, kes võimaldas tutvuda väljavõtetega keelenõu arhiivist.

¹⁶ T. Paet, Solvavast keelekasutusest. – EKI teatmik 20. XII 2022. <https://teatmik.eki.ee/teatmik/solvavast-keelekasutusest/>

¹⁷ Erakiri autorile 8. IV 2023.

hävituspataljoni, on see meie silmis suurem plekk kui tekstis esinev „neeger”, niisugune lihtsalt on kohalik kontekst.¹⁸

Täpselt seda näemegi „Pille-Riini lugudes”, kus kõigi edasi-tagasi ümber-tegemiste juures ei ole kedagi häirinud sõna *neeger*. Raamatus on jutt, kus mängitakse ümbermaailmareisi ja mängunuppude värvi valimisel käib tegelane Jüri välja mõtte, et kollased nupud on nagu hiinlased ning punased nagu indiaanlased. 1963. aasta väljaandest loeme:

Ometi oli Pille-Riin just paar päeva tagasi kuulnud, kuidas vanaisa isaga rääkis, et nüüd on kõik hiinlased punased. Ja et see on väga hea, sest kõik selge peaga inimesed terves maailmas on varsti punased. Aga indiaanlastest ta ei rääkinud midagi.

Sellepärast hakkas Pille-Riin Jüriga vaidlema ja ütles, et hiinlased ei ole kollased, vaid on täiesti punased. Ja ütles veel, et muist neegreid on ka punased. Aga seda ta ütles igaks juhuks ja ise päris kindlasti ei teadnud, kas see õige on. Isa oli küll rääkinud, et musta nahaga inimesed on sama head kui igasugused teisedki inimesed, nii et selge peaga on neegrid kindlasti. Aga sinise maja Anul on jälle neegripoisist nukk ja see on ikka must küll. Kuid tema on ka lõpuks ainult nukk.¹⁹

Tõsi, XXI sajandi versioonidest on välja võetud mõttekäik selge peaga olemisest, kuid ei punased neegrid ega neegripoisist

¹⁸ T. Vahter, Kas sa „Džuudokvääre” oled luge-nud?, lk 27.

¹⁹ E. Niit, Pille-Riini lood. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1963, lk 82.

nukk ole seni tundunud sekkumist vääri-vat.

Peale Agatha Christie kuulsa krimi-naalromaani tean veel ühte tõlget, mille uustrukist on sõna *neeger* välja võetud, kuid selgub, et see ongi sinna siginenud alles Nõukogude Eestis. Juttu on Doris Lessingi raamatust „Imerohi ei ole müü-dav”, mis ilmus täiendatud kujul 2020. aastal Loomingu Raamatukogu kuldsarjas (esmatrükk 1957). Üks tõlkija Krista Kaer selgitab:

Osa jutte oli tõlkinud Valda Raud juba 50. aastatel ja toimetaja küsis, mida teha neegritega. Need neegrid said kõik välja võetud ja nimelt sellepärast, et Lessing ei kasutanud seda sõna kusagil. See on ameerika sõna, Lessingil olid mustad, pärismaalased, kahvrid ja konkreetsete rahvaste nimed.²⁰

See tundub mõistlik põhjendus. Aga mida teha teistsugustel juhtudel? Nagu eespool juba tsiteeritud, ütles üks kirjanik naljatlevalt omaenese kirjutamisprotsessi kohta, et neegrikuningad tsenseerib ta ise välja. See ei puutu küll ilukirjandusse, kuid ise olen Keelt ja Kirjandust toimetades palunud arvustuse autorilt luba võtta välja mind vastukarva silitanud lause „*Neegritar* on väga ilus sõna”. Irooniliseks teeb asja see, et mõttekäik ise jäi teksti sisse, tsitaatidesse ka sõna *neegritar*, kusjuures juttu oli nagoonii seesuguse väljenduse võimalikust tsenseerimisest.²¹ Ometi tundsin, et see lause on liiga hästi loetav interneti-kommentaariumi stiililtasandil.

²⁰ Erakiri autorile 6. IV 2023. Huvitava kom-bel ei märgi Kaer neid parandusi ära uustruki saatesõnas, kuigi selleks annaks suurepärase ettekäände saatesõna pealkiri „Doris Lessing ja Aafrika” (lk 123–126).

²¹ Vt T. Hennoste, Ka pagulase tee kivil jätab jälje. Kalju Lepiku elu kirjanduses. – Keel ja Kirjandus 2021, nr 7, lk 659–662.

Et sarnaseid tundeid tekib teistelgi, sellele viitab seltskonnas kuulnud arvamused. Arutati Ilja Prozorovi käesoleval aastal ilmunud jutustust „D train”. Ühe kirjandusajakirja toimetaja, kõigiti sümpaatne ja intelligentne inimene, leidis, et ühe lõigu oleks toimetamise käigus võinud välja võtta – seal olla nii võikalt kirjeldatud mustanahalist inimest. Huvi pärast otsisin hiljem lõigu üles, ilmselt on tegu selle tekstikohaga:

Klassiuks avanes ja sisenes õpetaja, mustanahaline noor mees, kellel oli mügar laubal ja tohtu suured silmad, mis sarnanesid väikeste piljardikuulidega. Ta mälus midagi ja tema rasvased huuled looklesid nagu õnge otsa aetud ussid.²²

Veidi järele mõeldes näen, kuidas see kirjeldus võib tõepoolest viidata üsna spetsiifilisele rassistlikule diskursusele, kus vastikust esile manavalt rõhutatakse mustanahaliste füsioloogilisi iseärasid: suuri silmi ja pakse huuli. Minu enese intuitsioon ei ole veel kalibreeritud nii, et mulle oleks see omapäi pähe tulnud. Kuid tõenäoliselt on need intuitsioonid nooremates põlvkondades muutumas ja sinna ei ole midagi teha, sellega tuleb leppida.

Maksab küll tähele panna, et küsimus ei ole ainult sõnas (nagu EKI püüdlis rõhutabki). Prozorovi tekstis esines samal leheküljel ka sõna *neegritar*, kuid see etteheidet ei pälvinud, vähemasti mitte esimese asjana. Andres Aule tagasilükatud luuletused „Rassidüsfooria” ja „Valged elud ei loe” ei sisalda sõna *neeger*, aga on sisult rassiteemalised, täpsemini kriitilised mustale rassile ülemäärase tähelepanu osutamise suhtes. On raske tõestada, kas need lükati tagasi ideoloogilistel põhjustel

või viletsa kunstilise kvaliteedi tõttu – ilmselt ei saagi kindlat piiri tõmmata, ideoloogilised otsused mõjutavad esteetilisi ja vastupidi. Seevastu Sveta Grigorjeva luuletuses „riigi vaenlane aka mein kampf” ei ole pahaks pandud ridu:

[---] vannun
pühalik-patriootlikult
et oma esimese lapse saan ma
NEEGRIGA teise lapse teise
NEEGRIGA kolmanda lapse
kolmanda
NEEGRIGA NEEGRIGA NEEGRIGA
[---]²³

Võimalik, et ei ole veel jõutud; võimalik ka, et just eestivene vähemuse esindajatele, nagu Prozorov ja Grigorjeva, antakse rahvus- ja rassipõhiselt solvavate sõnade kasutamine kergemini andeks. Ometi pean siinkohal peapõhjuseks seda, et sõnakasutus on luuletuses raamistatud diskursusest väga teadlikul viisil: *pühalik-patriootlikkusega* kõrvuti on vaja asetada äärmuspatriootide leksikasse kuuluv solvav sõna, kuna aga lausuja on patriootlikkuse suhtes irooniline, ei omistata talle enesele solvamise intentsiooni.

Vahter tõmbab oma tsensuuriartiklis provokatiivse paralleeli nn *woke*-tsensuuri ja Venemaa raamatute keelamise vahele. Sellest kumab läbi tuttav skeem, kus Eesti tahaks hea meelega olla n-ö siil põõsas või tervemõistuslik pisike mehike kahe äärmustesse mineva suure kultuuriruumi vahel. See on igati mõistetav soov, aga ehk ei ole võimalik täiesti objektiivselt jääda, vaid peab ikkagi valima, missugusesse kultuuriruumi me kuulume. Sõna *neeger* kohta on EKI olnud siiski sunnitud võtma uue positsiooni. Muidu väga lühike, programmiline „Solvavast keelekasutu-

²² I. Prozorov, *D train*. Roheline piinapink. Tlk K. Väli. – Loomingu Raamatukogu 2023, nr 2–3, lk 37.

²³ S. Grigorjeva, *American beauty*. Tallinn: Suur Rida, 2019, lk 9.

sest” tõdeb: „On hästi teada, et sõna „neger” on omandanud eesti keeles solvava tähenduse, nagu ka selle vasted paljudes teistes keeltes”, ning sarnane selgitus ilmub Sõnaveebis märksõna juurde ekraani paremasse serva.

Tekstist inimeseni

Sellest, kas kirjaniku (või tõlkija) identiteet sobib tema tekstiga, ei ole Eestis minu teada seni eriti räägitud, kui ehk mõnes arvustuses kõheldes, kas näiteks vastasoo vaatepunkti on ikka piisava usutavusega edasi antud. USA presidendi Joe Bideni inaugureerimisel loetud Amanda Gormani luuletuse tõlkimisel kerkis mitmes keeleruumis esile küsimus, kas tõlkija peaks representatiivsuse huvides olema mustanahaline naine, nii nagu autor. Eesti keelde tõlkis rahvusringhäälingu kultuuriportaalis avaldatud versiooni siiski valge mees Raul Veede.²⁴ Arvustades Loone Otsa romaani „Armastus” (2021), pidasin ise endamisi aru, kas juudi tegelase vaatepunktist kirjutatud teksti tuleks pidada kultuuriliseks omastamiseks (*cultural appropriation*), eriti tekstikohtades, kus apelleeriti „meie rahva” kannatustele ja religioossele ilmavaatele. Arvustusest jäi see mõttekäik siiski välja, muu hulgas seetõttu, et ma head vastust ei leidnud ega pidanud asja ka eriti oluliseks.

Tekstivälistel põhjustel on kirjaniku või literaadi isiku kallale seevastu mindud küll. Raske on kaine pilguga kommenteerida Juhan Smuuli bareljeefi ümber mõl-lavaid kirgi, kuna juhtum on nii värske. Teema ülesvõtmise üks ajend on kahtlemata Ukraina sõda, aga mõjurina tundub mulle ka põlvkonnvahetus: kui Smuuli personaalküsimuse üle vaieldi 1990. aastatel, panid tulemise paika need, kes mäle-

tasid Smuuli kui inimest ja pidasid teda meeldivaks. Praeguseks on isiklikult mäletajad kadunud ja kui teema uuesti üles kerkis, omandasid suurema kaalu puhtformaalsed ja objektiivsed näitajad: kas kuulus parteisse? kas küüditas? Selliseid objektiivseid „plekke”, olgu väiksemaid, olgu suuremaid, leiab jällegi väga paljude vastaval ajal elanute eluloost. Arutelu surnud looja mälestamise üle linnaruumis ei tundu siiski päris eheda tühistamisena. Monumente võetakse aeg-ajalt ikka maha ja kaanoneid tuulutatakse – see on paratamatu. Klassikaline tühistamine puudutab elavat inimest, keda tahetakse tema tegude või väljautlemiste eest karistada.

Kõige selgem tühistamisjuhtum on minu jaoks praeguse seisuga Peeter Helme, kes 2021. aastal mõisteti interneti jututoas kõneldu põhjal süüdi lapsealise seksuaalses ahvatlemises. Juba pärast süüdimõistmist esimeses kohtuastmes visati Helme 2020. aasta detsembris välja kirjanike liidust, kuigi see protsess ei kulgenud sirgjooneliselt: eestseisus arutas asja mitu korda, kuna protestina esialgse otsuse peale astusid mõned inimesed liidust välja ning küsimus võeti uuesti kaalumisele. Tühistamisjuhtumitele iseloomulikult võis avalik hukkamõist osaks langeda ka tühistatu sõpradele: meelepaha pälvis õigus-kantsler ja lasteombudsman Ülle Madise, kes käis 2020. aasta detsembris Helme romaani esitlusel. Roman sai ilmuda, kuid kultuuriinstitutsioonid distantseerusid sellest; seda arvustati kultuuriajakirjanduses, kuid hävitavalt ja võttes jutuks ka Helme kriminaalasja.²⁵

Ma ei taha siin arutada ei seda, kas Helme teadaolev süütegu oli suur, ega ka seda, kas suure süüteo tõttu tuleks ilmingimata loobuda autori loomingut tarbitmast. Käesoleva kirjatüki seisukohast resü-

²⁴ A. Gorman, Mägi, millele me ronime. Tlk R. Veede. – ERR-i kultuuriportaal 21. I 2021. <https://kultuur.err.ee/1608080596/>

²⁵ V. Kiisler, Minu Postimees. Armetu kättemaks. – Vikerkaar 2022, nr 3, lk 133–136.

meeriksin: juhtumi võib kvalifitseerida kirjaniku tühistamiseks, olgu õigustatuks või mitte. Helme ei ole ent eesti kirjanduses nii keskne autor, et see kirjanduspilti ahendaks ja sedakaudu raputavalt mõjuks. Seevastu ülejäänud pähe tulevad juhtumid on pigem žestid umbkaudu samas suunas, kuid määratult nõrgemad ja tühistamisena luhtunud.

Huvitav kaasus on Jaan Kaplinski, keda on n-õ torgatud mitmest suunast, paljusk tema mitmekeelse blogi tõttu. Pahameelt on äratanud tema postitused, kus ta seadis kahtluse alla vägistamise definitsiooni ja eksplitsiitse nõusoleku vajalikkuse seksiks²⁶ – see on ehe n-õ *woke*-suuna pahameel. Kuid Kaplinskile on ka rahvuslikust vaatenurgast pahaks pandud vene keeles blogimist, küllap esmajoones seetõttu, et see läheb osa publiku kujutluses vastuollu arusaamaga Kaplinskist kui rahvuslikust vastupanuvõitlejast, mis kujunes välja paljusk tema nõukogudeaegse intellektuaalse ja loomingulise tegevuse alusel. Kummagi suuna kriitika ei suutnud aga kuigivõrd kriimustada tema reputatsiooni ega ole (minu hinnangul) tema kuvandis põlistunud.

Ise olin pooleldi osaline juhtumis, kus 2019. aastal pidi kirjandusfestivalil Head-Read toimuma Mihkel Kunnuse, minu ja veel mõne osaleja vestlusing, aga mõni nädal enne üritust otsustasid festivali korraldajad Kunnuse kutse tagasi võtta. Tagasivõtmise ajendas Vikerkaares ilmunud luuletus, mis kaudselt viitas Kunnusele kui vägistajale.²⁷ Mina loobusin samuti esinemisest, kuna otsustusprotseduur tundus mulle läbipaistmatu ning ilukirjandusteos otsustamise alusena kahtlane. Saan aru, et

delikaatsete teemade puhul peab läbipaistvus mõnikord kannatama, ja möönan, et Kunnuse kahjuks kõneles tema minevik naistevastase vägivaldsetajana: 2016. aastal oli ta kohtulikult süüdi mõistetud kolmes perevägivalda episoodis. Ometi näis festivali asjaajamine mulle ebaõiglane (lootavasti ei ole vaja rõhutada, et luuletuse avaldamist ennast ei pea ma kuidagi taunimisväärseks). Igatahes osutus seegi episoodiliseks: Kunnust, kes toimetab arvamislehekülge Postimehes ning avaldab seal regulaarselt omaenese vaateid, ei saa pidada tühistatuks.

Puude piiritaguse kultuuriruumiga toimus, kui Keeles ja Kirjanduses ilmus 2020. aastal analüüs iiri kirjaniku Desmond Hogani novelli ruumpoeetikast.²⁸ Üks ajakirja kolleegiumi liige avaldas tagantjärele imestust, et artikli juures puudus märkus kirjaniku kriminaalse registri kohta; ta täpsustas ka, et Lääne akadeemilises maailmas on Hogan *persona non grata*, keda näiteks üliõpilastele lõputöö teemaks soovitada ei kõlba. Põhjus seisneb selles, et 2009. aastal mõisteti ta süüdi alaealise seksuaalses ahistamises. Tuleb tunnistada, et toimetuse selle tõsiasjaga kursis ei olnud ja kirjaniku ankeeti ei kontrollinud. Kuid ka vastupidisel juhul ei tunduks senimaani vajalik poeetikaanalüüsi juurde niisugust karistavat joonealust lisada. Seesama analüüsitud novell oli 2017. aastal kirjanike liidu tõlkijate sektsiooni tõlkevõistluse ülesandeks, ka välismaal on pärast kohtuasja kirjaniku teoseid välja antud.

Huvitav on Kaur Kenderi juhtum, kes on tsenseerimise diskursuses esinenud mitmes rollis. 2013. aastal leidis aset nn Sirbi skandaal, kui konkurss Sirbi peatoimetaja kohale kukkus läbi ja ilma vali-

²⁶ <https://jaankaplinski.blogspot.com/2012/12/rape-or-non-consensual-sex.html?m=0>; <https://jaankaplinski.blogspot.com/2015/06/ei-ja-jaa.html>

²⁷ Viide tekstist *eemaldatud privaatsuskaalutlustel*.

²⁸ Ü. Ploom, Ruumi tajumisest, selle keelelis-kultuurilisest kodeerimisest ja representatsiooni poeetikast Desmond Hogani novellis „Viimane kord”. – Keel ja Kirjandus 2020, nr 8–9, lk 792–812. <https://doi.org/10.54013/kk754a10>

misteta pääses ametisse provokatiivne kirjanik Kender, kes esimese asjana vahetas senise toimetuse välja oma sõpruskonna vastu rühmitusest ZA/UM. Kuna Kenderi kinnitas ametisse kultuuriminister Rein Lang, nähti asja taga reformierakondlikku orkestratsiooni. (Ka avalikku viha Helme vastu võis kütta see, et kohtuasja ajal oli valitsuses paljudele kultuuriinimestele vastukarva olev Eesti Konservatiivne Rahvaerakond, kus Helmelt on lähisugulasi.) Uue Sirbi toimetuse vastu protestis 37 kultuuriinimest, kes avaldasid endast kinniteibitud suudega portreefotod – ühene viide tsensuurile.²⁹

Oht ei realiseerunud, kuna uus toimetus jõudis lehte teha nädal aega, küllap osaliselt ka avalikkuse surve tõttu pandi seejärel amet maha. Ainsast selles koosseisus väljaantud ajalehest on saanud rariteet. Hiljem on üks fotoprojektis osalenu Eik Hermann leidnud: „Mul on tagantjärele kahju, et aktsiooni sisu esialgu plaanitust lahknes. Selle asemel, et raamistada kogu probleem pühalikult tõsisena, üteldes, et probleemiks on tsensuur, oleks minu meelest õigem olnud teha väljanaerev žest ossilikku laamendamise vastu Eesti ainukese kultuurinädalalehe toimetuses.”³⁰ Kuid kultuurilehe peatoimetaja ametisse panemine ülaltpoolt aktiveeris esimese hooga just tsensuurihirmu.

Mõni aasta hiljem sattus Kender seevastu potentsiaalse tsenseeritu positsiooni, kui 2016. aastal esitati talle veebis avaldatud kirjandusteose „Untitled 12” alusel süüdistus lapsporno valmistamises. Tekst kujutas enesest pedofiili minavormis pihtimust. Ei saa öelda, et toona oluks kultuuriavalikkus ühtsel seisukohal, lei-

dus nii Kenderi taunijaid kui ka kaitsjaid. Minu hinnangul aga leiti üldiselt, et kirjandusteksti eest laps pornos süüdistamine on absurdne: kirjandusteadlased käisid kohtus selgitamas, mida tähendab tinglik kujutamine; meenutati Vladimir Nabokovit ja teisi klassikuid. Seda võib samamoodi selgitada sooviga iga hinna eest vältida tsensuuri, ainult nüüd oli Kender sattunud teisele poolele.

*

Siinne kirjutis tahtis anda pisikese loendi Eesti kirjanduspildis aset leidnud kaasustest, mida võib näha tsensuurile lähenevas. Pärts tsensuuriks ei pea ma neist ühtegi. Kokkuvõttes tundub vaba sõna Eestis esialgu veel nii hinnas olevat, et selle nimel ollakse valmis leppima ka avalike rõveduste ja solvangute võimalusega, kui mitte mujal, siis vähemasti ilukirjanduses. Kui tegevkirjanikud tsensuuri ega tühistamise pärast ülemäära ei muretse, ei ole seda tarvis teha ka lugejal. Tsentraalseid juhtnööre solvava keele vältimiseks ei ole ning ei keeleinstitutsioonid ega huvigrupid taha neid koostada. Oma õigust panevad mingites piirides maksma nii need toimetajad, kes kalduvad rohkem *woke*-kultuuri poole, kui ka need, kes lihtsalt ei salli roppusi (eeldatavasti traditsioonilisema mõttelaadiga inimesed); pahameelt põhjustavad nii kommunistlikud kui ka seksuaalkuriteod. Üksikute väljajätlemiste põhjal kirjanikke tühistada enamasti ei õnnestu. Vahepeal ausa avangardlooja mainet nautinud (:kivisildnik on muutunud teatud määral *persona non grata*’ks ilmselt muu hulgas oma poliitiliste seisukohtade tõttu, kuid see ei takistanud tal pääsemast 2018. aasta kultuurkapitali preemia nominentide hulka.

Samal ajal on tõsi, et uute põlvkondade intuitsioonid on muutumas. Solvamise ja solvumise küsimus on praegu rohkem

²⁹ Meele avaldus. – Eesti Ekspress 21. XI 2013, lk 12–13.

³⁰ M. Pärnits, Tsensuurist ja vabadustest, kuus aastat hiljem. – Mürileht 7. V 2019. <https://www.muurileht.ee/tsensuurist-ja-vabadustest-kuus-aastat-hiljem/>

õhus kui näiteks kolmkümmend aastat tagasi, mil pühitseti äsja kätte võidetud vabadust, nagu tundus, kõigist kammitsatetest. Loodetavasti ei vii see tsensuuri ega tühistamiskultuurini. Praegu hoiab *nee-ger* eesti keeleruumis uhkelt ainsa enam-vähem üleüldiselt tunnustatud tabusõna tiitlit, kusjuures (seni) mitte sama jäigalt kui kas või naabermaal Soomes. Mõne

sellise sõna kannatab kultuur veel välja, aga mitte lõputult. Seda enam maksab nii kirjanikel kui ka toimetajatel, või õigupoolest üleüldse kõigil silm peal hoida just iseenesel: mis sõnu ja sõnumeid ma **tahan** vältida, mis sõnu ja sõnumeid ma **pean** vältima?

JOHANNA ROSS